

Ольга РЕШЕТИЛО,
методист відділу зовнішнього незалежного
оцінювання та моніторингових досліджень ВППО;
Наталія ЧЕРВІНСЬКА,
методист відділу освітньої та інноваційної діяльності ВППО

Патріотизм як основна ціннісна якість громадянина України

Акцентується увага на пріоритеті ціннісного підходу до виховання в сучасний період. Виділено, що нині актуальне завдання – формування особистості як патріота своєї країни, усвідомлення підростаючим поколінням того, що патріотизм є основною ціннісною якістю громадянина України. Звертаючись до педагогічної спадщини видатного класика вітчизняної та світової педагогіки В. О. Сухомлинського, зроблено спробу наповнити новим змістом вказаний ним метод виховання на прикладах.

Ключові слова: цінності, Батьківщина, патріотизм, героїзм, виховання на прикладах.

Olha Reshetylo, Nataliia Chervinska. Patriotism as the Main Valuable Quality of a Citizen of Ukraine.

Emphasis is placed on the priority of the value approach to education in the modern period. It is highlighted that today's urgent task in the process of education is the formation of personality as a patriot of his country, the awareness of the younger generation that patriotism is the main thing valuable quality of a citizen of Ukraine. Turning to the pedagogical heritage of the outstanding classic of domestic and world pedagogy V. O. Sukhomlynskyi, an attempt has been made to fill the method of education indicated by him with new content using examples.

Keywords: values, Motherland, patriotism, heroism, education by examples.

...Вітчизна – це рідний дім; щастя Батьківщини – моє особисте щастя, її горе в годину тяжких випробувань – моє горе.

В. О. Сухомлинський

Постановка проблеми. Патріотичне виховання завжди визнавалося в педагогіці як один з основних чинників духовного розвитку особистості. В сучасній освітньо-виховній практиці патріотизм слід визнати найважливішим моральним принципом, головною ціннісною якістю. Адже від початку проголошення Україною свого незалежного статусу в кінці ХХ століття стало зрозуміло, що треба боронити свою країну, якій нарешті вдалося звільнитися із залізних обіймів аж ніяк не дружного «старшого брата». З таким завданням може впоратися лише таке громадянське суспільство, кожен член якого є справжнім патріотом своєї країни. Тому увага до патріотичного виховання громадян, передусім підростаючого покоління, зростає в рази.

Це завдання стало дуже актуальним упродовж останнього десятиліття й особливо тепер, у період повномасштабної збройної агресії російської фашистської держави. Необхідно ще уважніше

поглянути на вже відомі в педагогічній практиці засоби, методи і технології патріотичного виховання, наповнити їх новим змістом, що враховує нинішній час тяжких випробувань для Вітчизни.

Мета статті. Наголосити, що патріотизм є однією з основних цінностей українського суспільства. Вивчивши і переосмисливши спадщину В. Сухомлинського з патріотичного виховання, виділити один із вказаних ним методів – виховання на прикладах. Звернути увагу, що цей метод варто наповнювати сучасним змістом.

Виклад основного матеріалу. Ціннісний підхід до виховання особи не можна назвати новим в педагогіці. Цінності розглядаються як категорія моралі в найширшому її розумінні. Сучасні цінності – актуальна ідеологічна та соціальна проблема загальної значущості. Адже ціннісна орієнтація людини є провідною її якістю, саме вона характеризує особистість як неповторну індивідуальність, визначає весь її духовний світ.

Український народ упродовж своєї багатовікової історії постійно зазнавав зазіхань на свою землю, свою державу і боронив її. Ментальності українців притаманні незалежність і свобода як найвищі

моральні й духовні цінності. Адже лише незалежна держава, а не васал іншої може повною мірою розвиватися в усіх напрямках, щоб забезпечити гідний рівень життя для своїх громадян. А свобода є найважливішою моральною цінністю для людини, бо лише вільна особистість може творити, розвиватися, ставити перед собою певні цілі та йти до своєї мети, самовдосконалюватися. Свобода є важливою цінністю не лише окремої людини, а й нації загалом. Нація без свободи, по суті, втрапить самобутність та перспективи свого існування. Наш народ настільки цінує свободу, що навіть відобразив це у словах Гімну України: «Душу й тіло ми положим за нашу свободу».

Важливою цінністю для нашого народу є гідність людини, тобто таке ставлення до себе, при якому людина виявляє й усвідомлює власну цінність для суспільства та інших людей незалежно від свого статусу, достатку, професії, національності. Отже, кожна людина має право на повагу її гідності. Водночас кожен громадянин зобов'язаний поважати гідність інших людей. І про це стверджується в Конституції України. Український народ володіє цією прекрасною якістю – національною гідністю, і він гордий цим. Не один раз йому доводилося відстоювати право на повагу своєї гідності, не лише в минулому, а вже й у XXI столітті. Тому й не дивно, що дату 21 листопада ми тепер вшановуємо як День Гідності та Свободи, а буремні трагічні дні в 2014 році одразу ж було названо Революцією Гідності.

Серед базових моральних цінностей нашого народу також слід виділити гуманізм, відповідальність, справедливість, працелюбність, любов – до малої і великої Батьківщини, батьківську, синівську, педагога до дитини, любов до себе, подружню любов.

Питання ціннісних орієнтацій української молоді особливо загострилося наприкінці XX – на початку XXI століть. На цьому аспекті загострила увагу О. В. Сухомлинська ще до початку збройної агресії росії проти нашої держави [2]. Тепер же всім зрозуміло, що так звані особистісні прагматичні цінності, як-от особистий інтерес, вигода, кар'єрний успіх, престиж, прибуток і т. п., які займали досить помітне місце в період соціальної стабільності, наразі не такі важливі. Ще з кінця XX століття, оскільки в нашій країні змінився суспільний лад і Україна стала незалежною, ідеї громадянського і патріотичного виховання підростаючого покоління і молоді набули особливої актуальності. Це пов'язано з природними потребами країни в успішному розвитку задля забезпечення достойного рівня життя народу та збереження незалежного статусу держави. Зростаюча роль українського громадянського суспільства в останній період особливо проявилася у 2004 р. та з 2013–2014 рр. І це визначає дуже важливе замовлення системі освіти на формування громадянина – патріота

своєї країни, на виділенні передусім цього аспекту як однієї з найвищих цінностей.

Патріотичне виховання стає домінуючим напрямком виховної роботи з дітьми та учнівською молоддю не лише тому, що в майбутньому цьому поколінню треба буде захищати територіальну цілісність своєї країни, як зараз це роблять їхні батьки та старші друзі. Формування патріотичних почуттів як базової якості особистості закладає підвалини для того, щоб нинішні і прийдешні покоління свідомо розглядали свою державу як запоруку власного особистісного розвитку, щоб вони хотіли жити у своїй країні, а не за кордоном, і були не лише задоволені цим своїм вибором, а й гордилися ним.

Отже, *патріотизм постає як національно значима і об'єктивно необхідна цінність для українського суспільства. Дуже переконливо, на наш погляд, обґрунтували цю тезу І. Д. Бех та К. І. Чорна в розробленій ними ще у 2015 році Програмі патріотичного виховання дітей та учнівської молоді [1, с. 27]:*

– патріотизм – потреба держави, їй необхідно, щоб громадяни у разі небезпеки були здатні відстояти незалежність і суверенітет;

– патріотизм – потреба суспільства, яке зацікавлене в солідарності громадян, об'єднанні навколо національної ідеї, у моральній єдності;

– патріотизм – це потреба особи, яка своєю любов'ю до Батьківщини прагне досягти взаємності, щоб мати умови для вільного і гідного саморозвитку.

Увага до вирішення проблеми виховання національно свідомих громадян, справжніх патріотів України знаходить відображення в багатьох державних документах. Вкажемо на основні з них, які датуються від 2014 року. Так, 27.10.2014 р. Міністерство освіти і науки України видало наказ № 1232 «Про затвердження плану заходів щодо посилення національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді». В додатку 2 до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. подається «Концепція національно-патріотичного виховання молоді». Відмітимо і важливу Концепцію «Нова українська школа» (затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 р. № 988-р), у якій серед стратегічних завдань виховання підростаючого покоління вказано формування й утвердження якостей громадянина – патріота України. Указом Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019 затверджено «Стратегію національно-патріотичного виховання». В документі поставлено завдання Кабінетові Міністрів: розробити та затвердити до 1 серпня 2019 р. план дій на 2020–2025 роки щодо реалізації Стратегії, прозвітуватися про перші результати виконання цього плану дій в листопаді 2019 р. Про звіт, напевно, не варто й говорити, бо лише 9 жовтня 2020 р. затверджено відповідний план дій (Постанова № 932). І вже аж через півтора року відповідно до цієї Постанови розроблено «Концепцію

національно-патріотичного виховання в системі освіти України» (наказ Міністерства освіти і науки України № 527 від 06.06.2022 р., але в пункт 1 Концепції внесено зміни згідно з Наказом МОН № 586 від 23.06.2022 р.). Розроблено заходи щодо її реалізації до 2025 року.

В. О. Сухомлинський у своїй педагогічній діяльності намагався, щоб учні усвідомили і сприйняли для себе як власне переконання сутність того твердження, яке ми подали як епіграф до цієї статті [3, с. 394]. Патріотично налаштована людина любить свою Батьківщину в будь-якій складній ситуації, сповнена почуття гордості за свій народ, його мову і культуру. Патріот усвідомлює свою громадянську приналежність, вибирає найкращі риси менталітету свого народу, прагне успадкувати і примножити національні надбання, захистити загальнолюдські й національні морально-духовні цінності. Василь Олександрович не сумнівався, що саме патріотизм є провідною, визначальною якістю людини як громадянина.

Усе, що ми зазначили вище, переконливо доводить, наскільки цінною для суспільства є така риса кожного його представника.

«Патріотичне виховання – це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується», – відзначав В. О. Сухомлинський [4, с. 131]. У своїх роздумах «Про пам'ять серця», вміщених у книзі «Я розповім вам казку... Філософія для дітей», Педагог порушує питання важливості духовного взаємозв'язку поколінь у патріотичному вихованні дитини. Формування патріотичних почуттів потрібно розпочинати ще з дитинства, в родинному колі, зазначає він. Зрозуміло, що успішним воно може бути лише за умови, що ними наділені батьки дитини і її найближчі рідні люди. Їхня чітка патріотична позиція має стати зрозумілою для дитини, їхнє моральне життя відображається в дитині, як у дзеркалі, наголошував наш великий педагог [5, с. 49]. У родині маленька людина «бачить корінь свого буття, своєї честі, гідності», – зазначав В. Сухомлинський [5, с. 49]. І далі: «...що більше дорожить людина пам'яттю своїх батьків, дідів і прадідів, то глибше вона відчуває свою відповідальність за майбутнє» [5, с. 49]. Тільки тому в нас і є Вітчизна, вважав Василь Олександрович. Приклад передусім своєї сім'ї, своєї найближчої родини супроводжує людину протягом усього життя. Тож слід подбати, щоб він був якомога більш позитивним.

У своїй педагогічній роботі В. О. Сухомлинський використовував різні методи і засоби патріотичного виховання. Свій досвід він описав у численних публікаціях, як-от: «Як ми виховали мужнє покоління», «Щоб у серці жила Батьківщина», «Народження громадянина», «Як виховати справжню

людину», «З чого починається громадянин», «Серце віддаю дітям», «Листи до сина» та ін.

Працюючи з повоєнним підростаючим поколінням в умовах радянської дійсності неможливо було пропускати епітет «радянський» стосовно патріотизму («Воспитание советского патриотизма у школьников», «Духовный мир школьника», «Нравственный идеал молодого поколения» та ін.). Та педагог поступово все чіткіше і голосніше виділяє й обстоює ідею виховання українських учнів на основі саме національних українських цінностей, приналежності до цього народу. А тоді на теренах СРСР цей аспект старанно нівелювали (як оспівували в популярній пісні: «Мой адрес – Советский Союз»). Він був переконаний, що в душі дітей мають увійти найкращі народні традиції та стати святим законом для них, бо не можна уявити народ без імені, без пам'яті, без історії. Особливого значення надає Василь Олександрович ролі української мови («Слово рідної мови», «Джерело невмирущої криниці» та ін.).

Серед багатьох методів патріотичного виховання В. О. Сухомлинський особливо виділяє *виховання на прикладах* [4]. Цим методом постійно користується наша школа, залучаючи учнів до вивчення вікових традицій та героїчних сторінок історії українського народу, його Збройних сил. Проте на сучасному етапі виникла нова трагічна сторінка нашої історії, яку пише кров'ю наш героїчний народ. Тому постає необхідність в оновленні методів і засобів, доповнення змісту патріотичного виховання, щоб врахувати нову реальність. Адже в нашому сьогоднішньому прикладі патріотизму і героїзму підростає покоління бачить щодня протягом останніх десяти років, відколи на Україну напала агресивна російська держава. Багато свідомих патріотів долучилося до захисту Батьківщини в складі добровольчих батальйонів, воювали в зоні проведення АТО. А від часу повномасштабного збройного нападу росії 24 лютого 2022 року перед військоматами стояли черги бажаючих іти на фронт, щоб захистити свою країну в лавах ЗСУ або Національної гвардії України. Багато тих, кому було відмовлено через певні причини, йшли в загоны територіальної оборони.

Заслуговує на увагу і той факт, що чимало українських людей, які на початку повномасштабної агресії росії змушені були перебувати на роботі за кордоном, повернулися додому захищати свою Батьківщину – без жодного примусу, за велінням серця. Це дійсно прояв діяльносного, дієвого, державницького патріотизму. Про таких людей говорив Василь Сухомлинський: «...найважливіша риса справжнього патріота – особиста зацікавленість у долі Вітчизни, почуття особистої причетності до всього, що діється на рідній землі» [4, с. 147].

Гідно веде себе і цивільне населення нашої держави, яке розгорнуло волонтерську діяльність

у великих масштабах. Наші люди організують збір коштів, які направляють на різні потреби захисників України (від забезпечення необхідним одягом, взуттям, продуктами до покупок авто, іншої техніки і навіть зброї). Волонтерський рух виступає чинником розвитку соціальної активності особи, він засвідчує усвідомлення громадянами своєї соціальної відповідальності. Назвемо, наприклад, родину загиблого Героя Володимира Деркача з Камінь-Каширської громади, яка пожертувала 1,5 млн гривень виділеної їм державної компенсації через втрату глави сім'ї. За ці гроші придбано три розвідувальні дрони та 50 бойових дронів-«камікадзе». Багато хто зі старших людей віддає на ці благородні цілі навіть свої збереження «на чорний день». Звичайно, вагомими у цій справі є і не такі великі суми пожертв: тут 10, чи 50, чи 100 гривень. Виділені ж не однією людиною, ці кошти сумарно становлять значну підмогу нашим захисникам.

Залучення до волонтерства підлітків – зрозуміло, що в доступній для них формі, – варто вважати хорошим засобом формування їхньої самосвідомості, патріотичних почуттів і почуття власної гідності, утвердження високих моральних цінностей, властивих українському народу. Діти – за прикладом батьків – іноді теж віддають свої кошти, подаровані їм старшими на певні святкові події, або ж влаштовують благодійні концерти чи продажі своїх виробів, щоб зібрані кошти переказати нашим воїнам. Так, наприклад, юні жителі Рожищенської громади розпочали свою волонтерську діяльність ще з липня 2022 року. Цей співочий колектив зібрав уже більше 2 млн гривень, на які купують нашим військовим автомобілі, антидронові рушниці, квадрокоптери, рації тощо.

А ще слід сказати про населення, яке проживає у відносно спокійній частині країни, стосовно його участі у допомозі внутрішньо переміщеним жителям, що мешкали раніше на територіях, де зараз точаться бої або які були зруйновані ворогом. Здатність відгукуватися на чуже нещастя, не залишати в біді, підтримати добрим словом і ділом тих, хто знаходиться в складних життєвих умовах, – це властиво нашим людям.

Слід ознайомлювати учнів з яскравими прикладами масового героїзму українських воїнів в нинішній боротьбі проти російського агресора. Таких прикладів безліч. Ми хочемо звернути увагу принаймні на три з них: героїзм Небесної сотні, захист у 2014 р. Донецького аеропорту героями, яких назвали «кіборгами», і захист країни героями з Азовсталі у 2022 р.

Серед окремих яскравих особистостей, чиє життя може слугувати прикладом у патріотичному вихованні учнів, доцільно виділити Василя Сліпака. Наведені вище слова Василя Сухомлинського

про найважливішу рису справжнього патріота – якраз про цю людину.

Василь Ярославович Сліпак (20 грудня 1974 р. – 29 червня 2016 р.) – всесвітньо відомий оперний тенор, соліст Паризької опери (з 1996 р.). Ім'я цього козака стали краще знати українці в основному з початку 2000-х років. Народився в сім'ї робітників Львівського автобусного заводу. Батьки назвали сина на честь дідуся, який теж мав унікальний голос. Василь прожив у Франції 19 років, але двічі відмовлявся від пропозиції прийняти французьке громадянство. Залишився громадянином України до кінця свого життя, такого яскравого і, на жаль, короткого. Постійно тримав у полі зору Батьківщину. У 2004 році був учасником Помаранчевої революції. Від початку Революції Гідності Василь Сліпак організував у Франції чимало акцій на підтримку майданівців, очолив волонтерський рух у цій країні. А вже з 2014 р., коли російські терористи здійснили агресію на Півдні та Сході України, Василь тричі їздив у зону АТО. Як доброволець воював у складі ДУК – ПС у районі Пісків, Донецького аеропорту, Авдіївки. Загинув від кулі ворожого снайпера, похований на рідній землі – на Личаківському кладовищі у Львові.

Василь Сліпак став першим бійцем-добровольцем, який нагороджений Зіркою Героя України, не будучи в лавах ЗСУ. Він також удостоєний ордена «За мужність» I ступеня. Про яскраве життя справжнього українського патріота розповідається в документальному фільмі «Міф», який зняли українські режисери Леонід Кантер та Іван Ясній. Учням буде корисно подивитися його.

Серед різних способів впливу на формування почуття патріотизму підростаючого покоління, мабуть, найефективнішим слід визнати власний приклад вихователя: «ми, педагоги, виховуємо людину перш за все тим, що в нашій душі, – своїми переконаннями і почуттями» [2, с. 13], – вважав В. О. Сухомлинський та продемонстрував це усім своїм життям. Так, у 1941 році він добровольцем пішов на фронт, у січні 1942 р. отримав важке поранення у битві під Ржевом. (Осколок снаряда не можна було видалити ні тоді, ні в післявоєнні часи, тож він залишився в його серці назавжди.) Після довгого лікування, яке було не надто успішним, Сухомлинський знову просився на фронт. Проте лікарська комісія не визнала його навіть умовно здоровим для військової служби.

Нині власним прикладом виховують своїх учнів багато вчителів українських шкіл. Чимало волинських педагогів зараз служать у ЗСУ або захищають Вітчизну в складі Територіальної оборони. Назвемо декого з них.

Віктор Дудик (56 років) – учитель предмету «Захист України» та фізичної культури Туропинської гімназії (Турійська територіальна громада). Добровільно пішов обороняти свою країну від російського агресора.

Нині командир відділення зв'язку роти зв'язку 100-ї окремої бригади Територіальної оборони.

Володимир Шанковський – учитель історії, директор Ржищівської гімназії (Мар'янівська територіальна громада). З перших днів пішов захищати Батьківщину, не став користуватися правом відстрочки від мобілізації. 12 червня 2023 р. зустрів на Сході України своє 50-ліття ювілей під шквальними обстрілами на «нулі».

Тетяна Шукалович – жителька селища Любешів, працювала директором в Прохідській початковій школі, а з 6 січня 2023 року служить у ЗСУ.

Дмитро Гриппа – вчитель фізики і математики Згоранського ліцею. Не став чекати повістки, ще 24 лютого 2022 р. попросився на фронт. Отримав дуже важке поранення, проте після виздоровлення сподівається повернутися в стрій. Його син воює в гарячих точках ще з 2014 р., невістка – також військовослужбовець.

Микола Свиридчук, 54 роки. Вчитель трудового навчання Луцького ліцею № 25. Спершу як доброволець обороняв кордони у Волинській області; зараз він командир відділення роти вогневої підтримки на східному напрямку. Його син та невістка також військовослужбовці.

Андрій Олещук – учитель фізики в Дубівському ліцеї, боронив рідну Україну ще з 2017 р. та продовжив це з березня 2022-го. Загинув у грудні 2022 р. в боях за Бахмут.

Вчитель Руслан Будь – житель селища Комарово Маневицької громади. Віддав своє життя за Батьківщину у вересні 2022 р.

Дієвим засобом патріотичного виховання може стати залучення школярів до краєзнавчої роботи. Тут слід запропонувати їм висвітлювати сторінки сучасного життя, героїзм українського народу, свідками чого, по суті, є вони самі.

Говорячи про патріотизм українського народу в теперішній складний період, ми не маємо оминати ганебних вчинків деяких громадян нашої країни. Мовимо про так званих ухилилентів від військової служби, про спроби виїзду за кордон з цією метою. Учням це стає відомо із повідомлень у ЗМІ. На жаль, є й інші факти байдужого ставлення до долі країни і з боку деяких простих громадян, і з боку найвищих чиновників та можновладців (сумнозвісні «батальйони Монако», розкрадання гуманітарної допомоги, а також злочинний «дерібан» коштів, які мали б іти на оборонні цілі,

причому це робиться навіть у найвищих ешелонах влади). Трапляється і підтримка ідей «русского міра», і навіть відкрита зрада України та співпраця з ворогом, надання йому інформації для терористичних атак. Відомі факти зневаги української мови; ще масштабним є відвідування й захист храмів УПЦ, яка лиш на папері називає себе українською, а в дійсності підпорядковується російській церкві, що підтримує війну проти України й освячує зброю для вбивства громадян. Не сприяють формуванню патріотизму і факти хабарництва та корупції, що може ставати – без перебільшення – загрозою нашій державності, загрозою втрати підтримки нашої країни з боку демократичних країн Заходу. Отже, вчителі мають обговорювати таку інформацію з дітьми, вияснити їхнє ставлення до таких фактів. І ще раз наголосити дітям, що бути справжнім патріотом – це нелегка, але благородна і така нині необхідна справа.

В. О. Сухомлинський, звертаючись до своїх вихованців, зазначав: «Батьківщина – твій дім, твоя колиска. У рідному домі не завжди все гаразд. Є в нас лихо і горе. Говорячи про них, пам'ятай: ти говориш про лихо і горе свого рідного дому» [4, с. 176]. Доречно навести відомі слова патріота України Патріарха Йосипа Сліпого: «Може, нам було б легко любити Україну, якби вона була багатю, самостійною і могутньою, але сьогодні треба й варто любити Україну, щоб вона такою стала». І в найскладніших ситуаціях – не втрачати сили духу, не опускати рук, адже, як зауважував наш великий філософ Григорій Сковорода, «склавши крила, не полетить навіть сам орел». Слід вселити віру в юне покоління, що український народ – патріот здатен вистояти у боротьбі з ненависним російським агресором, що ми всі разом захистимо свою Вітчизну.

Висновки. Патріотизм – одна з визначальних ціннісних якостей громадянина. Формування людини як патріота своєї країни нині постає домінуючим напрямком виховання підростаючого покоління. Одним із дієвих шляхів вирішення цього завдання є використання методу виховання на прикладах, зокрема, на власному. На це вказував визначний український педагог Василь Олександрович Сухомлинський. Ефективність методу значно зростає, якщо його зміст доповнити з урахуванням подвижницької праці всіх українських громадян в ім'я нашої Вітчизни в нинішній тривожний час, шанувати сучасних героїв, які боронять неньку Україну, навіть не шкодуючи свого життя.

Використані джерела

1. Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. *Гірська школа українських Карпат*. 2015. № 12–13. С. 26–37.
2. Сухомлинська О. В. Патріотизм як цінність: погляд на історію і сьогодення. *Шлях освіти*. 2010. № 2. С. 10–14.
3. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. *Вибр. твори* : в 5 т. Т. 3. Київ : Рад. шк., 1977. С. 283–582.
4. Його ж. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості. *Вибр. твори* : в 5 т. Т. 1. Київ : Рад. шк., 1976. С. 55–206.
5. Його ж. Я розповім вам казку... Філософія для дітей / уклад. О. В. Сухомлинська. Харків : Школа, 2016. 576 с.